

УДК 821.161.2

Рибка Олена

СКОВОРДИНСЬКІ ВІДГОМОНИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІСТСЬКИХ ВИМІРІВ УКРАЇНСЬКОГО ШІСТДЕСЯТНИЦТВА

Статтю присвячено аналізу творчості і світогляду українських шістдесятників. Основний акцент зроблено на своєрідній трансформації філософії екзистенціалізму у творах поетів. Доведено, що значною мірою екзистенціалізм в Україні переломлюється через призму філософії Григорія Сковороди.

Ключові слова: бунт, екзистенціалізм, культура, свобода, шістдесятники.

Статья посвящена анализу творчества и мировоззрения украинских шестидесятников. Основной акцент сделан на своеобразной трансформации философии экзистенциализма в произведениях поэтов. Доказывается, что в значительной мере экзистенциализм в Украине преломляется через призму философии Григория Сковороды.

Ключевые слова: бунт, экзистенциализм, культура, свобода, шестидесятники.

The article analyzes the creativity and philosophy Ukrainian sixties. The emphasis is on the unique transformation of the philosophy of existentialism in the works of poets. The main idea of the article is that, existentialism in Ukraine is refracted through the prism of the Hryhory Skovoroda's philosophy.

Keywords: riot, existentialism, culture, freedom, the sixties.

Українське літературознавство дедалі частіше звертається до феномену шістдесятництва як специфічного філософсько-культурного явища, відбігаючи від зосередження уваги на конкретних персоналіях. Якщо спочатку найбільш продуктивним було створення «літературних портретів», то сьогодні робляться спроби узагальнення, окреслення домінант цього явища як такого. Д. Дроздовський слушно наголошує на необхідності вироблення погляду на шістдесятництво «не як на одиничний, прив'язаний до свого часу проєкт-спробу, а як на онтологічно-когерентну хвилю, як світове явище антитоталітарної культури, як культуру-протест» [3, с. 111], що у кінцевому результаті має стати «кодом майбутнього», давши відповіді на актуальні питання доби.

Пошуки кодів ведуться у різноманітних напрямках. Багатоаспектність філософських, естетичних та етичних позицій дослідників зумовлюється багатогранністю пошуків українських літераторів-шістдесятників. Однак більшість із науковців погоджується із тим, що екзистенціалізм є однією з основних філософських підвалин шістдесятництва (О. Пахльовська, В. Табачковський, Л. Тарнашинська, Д. Дроздовський та ін.). Екзистенціалізм як філософська парадигма за часів розквіту шістдесятництва зазнавав критики з боку офіційної радянської ідеології. Нормативною була постановка проблеми з негативним означенням: «Філософія відчаю і страху» або «В полоні індивідуалізму» в роботах М. Чаліна (Москва, 1962 і 1966 роки відповідно) або «Свобода чи сваволя?» І. Бичка (Київ, 1966). В. Моренець цілком слушно припускає, що радянська естетика поставилася до екзистенціалізму «панічно вороже», адже «той увільнив людину від суспільства різним відліком їхнього часу, хоча ця свобода зовсім не означала щастя» [7, с. 17]. «Різний відлік їхнього часу» – це, насамперед, увиразнення особистісного часу, який не ділився на п'ятирічки і простування до світлого майбутнього комунізму. Час шістдесятників розширювався за рахунок контактування із українською традицією, поглиблювався діахронічно, він був персоналізованим, невіддільним від людської особистості та її вибору, відповідальності за вчинки.

Закономірно, що цей напрям як один із «заборонених плодів» привертав посилену увагу свободомислячої інтелігенції. Варто розуміти, що сама артикуляція екзистенції як свободи або вибору свободи як можливості реалізації і проявлення Я (Н. Аббаньяно), твердження, що людина є втіленням свободи (Ж.-П. Сартр та ін.), є знаковими для тогочасного соціуму. Свобода ж для українських шістдесятників – «єдиний імператив і мета, внутрішня гідність як супротив конвульсійному «центро» імперії» [3, с. 126], тож можна твердити про їхню екзистенціалістську налаштованість.

С. Кириченко згадує, що І. Світличний «регулярно читав «Вопросы философии» і звертав мою увагу на окремі статті [...]»; із ним ми говорили про екзистенціалізм, коли вперше – з появою в нашому житті творів Антуана де Сент-Екзюпері – я почула цей термін» [2, с. 132]. Цей спогад є виразним свідченням того, що розмови про нові філософські категорії, нові горизонти у середовищі шістдесятників провадилися, зокрема й з подання І. Світличного, якого цілком можна назвати провідником цього явища. Окрім творів згаданого вже А. де Сент-Екзюпері, широко поширення набули праці Ж.-П. Сартра та А. Камю. На початку 1960-х до СРСР приїжджає Ж.-П. Сартр (разом із дружиною С. де Бовуар він відвідав Львів і Київ, узяв участь у покладанні квітів до могили Т. Шевченка у Каневі). Він не тільки зміг прочитати свою доповідь у Спілці письменників у Києві, а й почув поезію Ліни Костенко, Івана Драча та інших. Словами із «Чуми» А. Камю Л. Костенко відповіла на звинувачення під час засідання секретаріату

Спілки письменників: світ ділиться на чуму і її жертв. І людина мусить зробити єдино чесний вибір: не стати на бік чуми [9, с. 72]. Тут необхідно зауважити, що сам Камю відкидав означення «екзистенціалізм» стосовно своїх текстів, називаючи себе «моралістом», наголошуючи таким чином на своєрідному поєднанні якостей мислителя і письменника, який намагається розкрити таємниці людської природи у своїх книгах. Вочевидь, саме такий підхід був найоптимальнішим для української традиції. Зокрема, саме так входила філософія кордоцентризму із подання Г. Сковороди. І саме через твори літератури, переклади із західних мов, які на той час набули пошвавлення, приходив до українського суспільства екзистенціалізм як теоретична система. Водночас він закономірно розвивався на українському ґрунті не прищепою екзотичного плоду, а цілком відповідаючи тогочасним умонастроям, живлячись із коріння власне української філософії. Ми говоримо про своєрідну трансформацію філософського напрямку у свідомості творчого покоління 1960-х, сковородинські відгомони їхніх екзистенціалістських пошуків.

О. Пахльовська наголошує на тому, що «глибинна структура» шістдесятництва виходить далеко за межі українського культурного контексту, сягаючи своїм корінням філософії екзистенціалізму, насамперед у його французькому варіанті: «Феномен шістдесятників необхідно бачити в контексті тієї епохальної кризи, в якій сучасна людина відкриває остаточну для себе правду: вона живе у світі, цілковито відчуженому від потреб індивідуума» [9, с. 76]. Л. Тарнашинська стверджує, що «творчо засвоюючи модерну філософську рефлексію Заходу не стільки як лектуру, скільки як дух часу, шістдесятники наповнювали її *сковородинієвським* [виділення моє. – *О.П.*] духом, витворюючи на теренах України специфічно український тип філософії як способу нонконформістського буття» [17, с. 175]. Зрештою, і сама «кордоцентрична філософія» Сковороди іноді зринає як джерело екзистенціалізму. Проте, як засвідчує Л. Ушкалов, «з кола екзистенціалістів Сковороду читав, здається, тільки Микола Бердяєв, а знати дещо про його філософію могли також Мартін Гайдеггер та Карл Ясперс, які були вчителями й колегами Дмитра Чижевського» [18, с. 758]. Звісно, варто розрізняти екзистенціалізм як власне філософський напрям з більш-менш визначеною локалізацією і фіксацією (хронологічною, персональною, тематичною і методологічною) та екзистенціальні тематику та умонастрої, що, будучи співмірні духовним шуканням людини, її пошукам сенсу життя, самовизначення і власне людських способів самооприявлення у світі, завжди були широко представлені в культурі в її різних історичних, національних і художніх формах. Відтак, на нашу думку, національна модель екзистенціалізму в українській культурі якнайширше може бути оприявлена саме у творчості поетів-шістдесятників, які повернулися «до джерел», збагачені сучасним для них світоглядним інструментарієм.

У нашій розвідці ми прагнемо розглянути екзистенціалістські виміри поезії шістдесятників, прикладаючи до їхньої творчості матриці французького екзистенціалізму та позитивного екзистенціалізму Н. Аббаньяно, проводячи водночас паралелі із творчістю Г. Сковороди, постать якого була певною мірою для цього покоління визначальною, а для багатьох із шістдесятників – знаковою.

На думку О. Забужко, шістдесятники прагнули ««поновити в правах» *життя в культурі* як норму. Масив «культурологічної поезії» (з референціями до імен та артефактів) посідає значне місце у творчості цього покоління» [4, с. 564]. Намагаючись подолати розірваність власне українського літературного процесу, культурного життя взагалі, вони відбудовували власну ідентичність, намагаючись позбутися комплексу безневинної вини і самотності, відірваності від коренів живильної традиції. І. Калинець говорить: «Так ми з того покоління що добровільно / простягає руки в кайдани / але хіба колись були інакші покоління / я певний що ми навіть не достойні / попередніх вони сподіваються / від нас більше» [5, с. 327]. Поет артикулює тут проблему вибору «несвободи» як найвищого прояву свободи особистості, яка самостійно обирає для себе кайдани, щоб мати чисту совість і можливість гідно нести відповідальність перед собою та історією. Шістдесятники, вибудовуючи свою екзистенцію, мислять її не просто як поєднання тілесного, душевного і духовного в наповнене буття-в-собі, а як проєкцію особистості на хронотоп своєї вітчизни, відтак відповідальність за вибір покладається на особистість, але результати діяльності позначаються не тільки на власній долі, а й на історичному поступі нації.

Шістдесятники широко використовували потенціал імені попередників, щоб актуалізувати культурологічну, філософську, релігійну інформацію, викликати асоціації, розвивати символічні значення, сприяти глибинному осмисленню філософських проблем. В. Симоненко проголошує: «Щось у мене було / І від діда Тараса, / І від прадіда – / Сковороди»; у творчості Л. Костенко зринають імена Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, а також Г. Галілея, Мікеланджело Буонарроті, музикантів, художників і поетів як вітчизняних, так і світових; І. Світличний часто звертається до своїх сучасників – Б. Антоненка-Давидовича, І. Драча, І. Калинця, Р. Мороз, Г. Севрук, В. Стуса, до імен класиків – Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки, Є. Плужника, М. Рильського, налаштовує творчий діалог із В. Гете, О. Пушкіним та ін.; в І. Драча чимало віршів присвячено митцям минулого і його сучасникам, зокрема В. Симоненкові, М. Хвильовому, Ю. Яновському, Т. Шевченку, Г. Сковороді, Л. да Вінчі, М. Монтеню, П. Елюару, В. Уїтмену та ін. Навіть побіжний аналіз свідчить, що шістдесятники намагались позбутися відчуття самотності на ниві культури, запрошуючи до діалогу митців минулого і сьогодення. Водночас вони таким чином засвідчували свій етичний та естетичний вибір високого мистецтва, адже у «майбутнього абсолютний слух» (Л. Костенко).

Доля митця постає усвідомленим вибором (згадаймо рядки «Я вибрала долю собі сама» Л. Костенко), який передбачає постійне самовдосконалення і самозаглиблення. Душа творця постійно відкрита для спілкування, формами якого є ремінісценції, цитати, полеміка тощо [16, с. 2]. Така настанова коре-

лює із висновками Н. Аббаньяно про історичність мистецтва, що створює екзистенційну солідарність між людьми: «Усвідомлення минулого – це створення традиції, у якій формується і живе спільність солідарних між собою людей. Мистецтво і розуміння мистецтва визначають завдяки їх історичності коекзистенційну спільноту, в якій люди лише і знаходять самих себе, тому що воно реалізує індивідуальність кожного, його споконвічну природу» [1, с. 270]. Таке коекзистенційне співтовариство виразно артикулював І. Світличний у вірші «Парнас»: «хтось невидимий збудив / Світ Калинцевих візій-див, / Драчеві клекоти і хмелі, / Рій Вінграновських інвектив, / Чаклунство Ліни, невеселі / Голобородькові пастелі / І Стусів бас-речитатив» [13, с. 34]. Відчуття несамотності і співпричетності до творення мистецтва, культурного коду українства створює відчуття «Бога і Божого слова на землі» [13, с. 34]. Власне, реалізація індивідуальності художника передбачає реалізацію спільності або солідарності, завдяки якій він виходить із самотності і знаходить себе в розумінні Інших [1, с. 267]. Щоправда, це не знімає необхідності «святої самотності» – передумови розуміння себе. Поезія – це самозаглиблення, самопізнання, яке вже згодом проєктується на людство. Екзистенціалізм показує зв'язок між абсолютним характером вільної дії, за допомогою якої кожна людина реалізує себе, реалізуючи водночас певний тип людства, і відносністю культури, що може бути наслідком такого вибору [12]. Обираючи слово як інструмент проголошення своєї свободи, шістдесятники усвідомлювали, що «ті клаптенята паперу – то смертельні плацдарми / самотньої битви з державами, / з часом, з самим собою» [6, с. 175], що вибір доведеться робити самому («І знову сам воюю проти себе – / Два чорти схарпудились в мені» [14, с. 192]), побоюючи самовіви і приписи системи.

Водночас шістдесятники відчували підтримку, солідарність. Обираючи духовну свободу для себе, вони також давали можливість усвідомити свободу іншим, існування вибору, а не сліпого послуху. Власне, сьогодні до когорти шістдесятників прийнято зараховувати саме тих, хто цю спільність, співпричетність відчував і активно проявляв, не зважаючи на радянську систему. Бунтівна людина (А. Камю) в українському контексті не була самотньою, хоч і відчувала на собі тотальний прес панівної ідеології і відірваність від соціуму (зокрема, й фізичну – арешти й заслання). Якщо бунт у розумінні західних екзистенціалістів передбачав протистояння внутрішнє, то українські шістдесятники були в опозиції до влади, проєктуючи свою індивідуальність на цілу націю. Цим вони на теренах держави здобувались на резонанс більший, ніж теоретики-філософи. Це отримує пояснення у думці Н. Аббаньяно: «Мистецтво при його реалізації та його розумінні вимагає рішучого вибору, тотальної причетності. Тотальна причетність характеризує велике мистецтво, яке, у свою чергу, визначає традицію і встановлює живу спадкоємність спільноти, у ній закоріненої» [1, с. 272].

Тотальна причетність, усвідомлення відповідальності за сучасну і попередню культуру, за людину і людство («І тільки тих поважають мільйони, / Хто поважає мільйони «Я»» [14, с. 206]) ставлять митців перед постійним вибором, від якого залежить не тільки власне існування, а екзистенція вищого порядку, коекзистенція народу. І бажання свободи, вивільнення від нашарувань ідеологій зумовлювали повернення культури до її іманентної природи. Для шістдесятників культура знову ставала моральною, критичною й естетичною свідомістю людини [8, с. 77]. Водночас саме реалізація себе в духовному просторі нації стає одним із основних показників внутрішньої свободи. Існування у полі культури для шістдесятників передбачає відповідальність і активне діяння.

Свобода – це вибір, опанування ризиком, а не усунення його. Вона не одноразовий акт, а безперервність рішення, що постійно оновлюється у сприятливих або несприятливих ситуаціях. Бути вільним значить залишатися вірним самому собі, не зраджуючи власному призначенню. Відтак, розуміння свободи – це розуміння людиною самої себе і свого призначення у світі. Лише тоді, коли вона ототожнює себе з призначенням, що її трансцендує, коли вона бере на себе зобов'язання і бореться, людина насправді вільна [1, с. 202]. З погляду такого позитивного екзистенціалізму, за яким свобода є передумовою проявлення на світ особистості і проявлення світу, екзистенційні поривання шістдесятників співвідносять зі зсковоринським ученням, яке відповідає власне українському світопочуванню.

За словами Е. Соловей, «настанови та самонастанови Сковороди акумулюють досвід людей, що, попри всі відмінності сповідуваних доктрин, уступають на шлях свідомого, усвідомленого життя, де начало духовне має безумовну перевагу над усім нищим, корисливим, марнотним, що має, проте, підступну здатність обсновувати людину невидимими путами, гасити або тлумити всі вищі поривання. Свобода для Сковороди – це передусім духовна свобода від тих осоружних пут» [15, с. 257]. В. Шевчук категорію свободи прямо корелює зі зсковоринським ученням. Свобода не тільки дає волю чинити за своїм бажанням і слідувати своїми переконанням, а й вимагає відповідальності. А «свобода творчості не має нічого спільного зі свободою волі», це «не тільки свобода *від* (страху, репресій, переслідування...), а й свобода *для* (творчої праці, духовного саморозвитку, утвердження національної культури та загальнолюдських цінностей, злету над повсякденною сірістю...» [10, с. 71]. Для Л. Костенко однією з найголовніших є така риса українського народу: «коли говорити про унікальність і неповторність, то в нашому народі є, здається мені, якась геніальна емоційність, котра давала йому змогу бути безмежно хоробрим у боротьбі за свободу» [11, с. 116]. Свобода в середовищі українського шістдесятництва перебувала у площині національного визволення, боротьби і бунту проти тоталітарності. «Бути самим собою» у цій парадигмі означало постійну боротьбу задля відстоювання самоцінності кожної людської особистості. Знаковим є вірш «Моя свобода» І. Світличного, в якому автор проголошує найвищою моральною цінністю «свободу не втікати з бою», «свободу чесності в бою», свободу бути самим собою [13, с. 49].

У середовищі шістдесятників свобода культивується, відстоюється на всіх рівнях: свобода слова, свобода сумління. Звісно, не багатьом вдалося досягти абсолютної внутрішньої свободи, проте 60-ті цю проблему поставили чи не на перше місце. Якого рівня свободи змогли досягти шістдесятники? «Навіть у Драча є нотки рабства, підоснови. Навіть у інших... Симоненко – «це крик прозрілого раба»», а справжньої духовної суверенності, на думку Є. Маланюка, досягає у 60-ті Л. Костенко [10, с. 34]. Проте ця суверенність («Моя свобода завжди при мені» [6, с. 288]) досягалася періодом творчого мовчання, коли приналежність до шістдесятників втілювалася власне у діяльність.

Екзистенціалістська настанова на відповідальності кожного за себе в кожному конкретному випадку, а також розуміння того, що детермінізму не існує, і кожна людина – це її власний проект (Ж.-П. Сартр), змушувала шістдесятників позбуватися абстрактних медитацій, а засвоювати модель літератури як філософії чину. Продукування самвидаву, писання в умовах заграбованої дійсності, вихід поетів на політичну арену, звернення до світової спільноти – це прояв того, що поезія мислилася як діяльність, чин. Українська нація логосична, її буття визначається словом (мовою). Підтвердження цьому можна шукати ще в Шевченковому «на сторожі коло їх поставлю слово», а у шістдесятників у виразному «У мене – тільки слово» І. Світличного, і в проголошенні І. Калинця, що «приречені на марність / дошуковуються сутньої підвалини / початку початків того що було / поперед всього і сотворило нас / слова», і в зізнанні Л. Костенко «страшні слова, коли вони мовчать».

Культурно-історична ситуація 1960-х років в Україні створила передумови до виникнення і набуття першочерговості розуміння свободи, самопізнання і самооприявлення у слові як засобу подолання самотності особистості і закиненості у світ (Гайдеггер, Сартр) на основі екзистенційного світопочування, збагаченого зв'язком із традицією, який відновлювали шістдесятники, зокрема зі сквородинськими настановами самопізнання і самотворення як передумови правильного вибору.

Література:

1. Аббаньяно Н. Структура екзистенції. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм и другие работы / Николо Аббаньяно; [пер. с итал., ком. и именной указ. А. Зорина]. – СПб.: Алетей, 1998. – 507 с.
2. «Доброокий». Спогади про Івана Світличного / [ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; упор. Леоніда і Надія Світличні; художник-оформлювач серії Іван Гаврилюк]. – К.: Час, 1998. – 572 с.
3. Дроздовський Д. Код майбутнього: Криза людини в європейській філософії: від екзистенціалізму до українського шістдесятництва / Дмитро Дроздовський. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2006. – 192 с.
4. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – [3-тє вид., виправл.]. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
5. Калинець І. Зібрання творів / Калинець Ігор : у 2 т. – Т. 1 : Пробуджена муза. – К.: Факт, 2004. – 416 с.
6. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
7. Моренець В. Істина – в дорозі / В. Моренець // Талалай Л. Вибране : поезії / Леонід Талалай. – К.: Дніпро, 1991. – 541 с.
8. Пахльовська О. Українська літературна Цивілізація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Пахльовська Оксана. – К., 2000. – 96 с.
9. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту / Пахльовська Оксана // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65–84.
10. Поезія Ліни Костенко в часах перехідних і вічних : матеріали круглого столу / [ред.-упоряд. Т. Шаповаленко]. – Харків : Прапор, 2006. – 164 с.
11. Римарук І. «Пройти через усі болі й укріпитися духом» : інтерв'ю з Ліною Костенко / Римарук Ігор // Сучасність. – 1990. – Ч. 1. – С. 113–117.
12. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Сартр Жан-Поль // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 319–344.
13. Світличний І. У мене – тільки слово / [ред. рада: В. Шевчук та ін.; упоряд. та приміт. Л. Світличної, Н. Світличної]. – Харків : Фоліо, 1994. – 431 с. – (Українська література ХХ століття).
14. Симоненко В. Твори : у 2 т. / В. Симоненко. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Т. 1 : Поезії. Казки. Байки. 3 неопублікованого. Проза. Літературні статті. Сторінки щоденника. Листи. – 424 с.
15. Соловей Е. Українська філософська лірика : навч. посібник із спецкурсу / Соловей Елеонора. – К.: Юніверс, 1999. – 368 с.
16. Таран О. Феномен художнього таланту в поетичній інтерпретації Ліни Костенко : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Таран Олег. – Кіровоград, 2004. – 19 с.
17. Тарнашинська Л. Філософія покоління як «публічна свідомість»: пролегомени до філософського дискурсу // Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології / Тарнашинська Людмила. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 175–189.
18. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії / Ушкалов Леонід. – Харків : Майдан, 2004. – 876 с.